

УДК 338.2 (477)

*О.В. МОРОЗ, доктор економічних наук, професор, директор
Навчально-наукового інституту
Вінницького національного аграрного університету
В.М. СЕМЦОВ, кандидат економічних наук, доцент
Вінницький національний технічний університет*

Основні проблеми тінізації заробітної плати в Україні

Постановка проблеми. Світовий тіньовий сектор економіки має історію, що зіставна за тривалістю з розвитком цивілізації. Звідси вивчення проблем тіньової заробітної плати мають давні традиції, зумовлені універсальною актуальністю цього питання. Особливий дисфункціональний вплив має згадане явище в економіках країн, що розвиваються, та в яких ринкові відносини лише формуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходами щодо легалізації прихованої заробітної плати займалися В. І. Авдійський [1], В. М. Жеребин [2], Ю. В. Латов [3], Ю. М. Попов [4], Е. де Сото [5] та ін. Безперечно, що методологія досліджень зазначених науковців була й залишається орієнтиром для вітчизняної економічної науки. Разом із тим нині існує гостра проблема проведення узагальнюючого прогнозу щодо практичних напрямів детінізації заробітної плати, що базуються виключно на спеціальних обґрунтуваннях, оскільки поняття "прихована заробітна плата" все більше набуває ознак наукової категорії. При цьому сучасні дослідження, як правило, або віддалені від реальної практики, тобто не підтверджені емпірично, або скоріше є філософськими роздумами. Тому особливого значення набувають конкретні цільові дослідження.

Мета статті – визначити основні детермінанти виникнення явища незадекларова-

ної праці та запропонувати напрями детінізації заробітної плати в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Відзначимо, що в основі незадекларованої праці в Україні знаходяться партикулярні взаємовідносини між бізнесом і найманими працівниками. Привертає до себе увагу й те, що заходи, які вживає державна влада у боротьбі з т. з. "зарплатою у конвертах", більше схожі на "поліативну допомогу" вітчизняній економіці, і ця проблема має тенденцію до загострення.

Нині органи влади (Пенсійний фонд України, Державна інспекція України з питань праці, Міністерство доходів і зборів України та ін.) проводять активну інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, роботодавців, юридичних осіб щодо дотримання законодавства під час декларування праці, сплати єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування й низки податкових зобов'язань [6-8]. Так, 28.09.2012 року відбувся брифінг за участю представників Пенсійного фонду України, Територіальної державної інспекції праці у Вінницькій області та Федерації профспілок Вінницької області, на якому обговорювалися проблеми заборгованості зі страхових внесків, особливості порушення трудового законодавства й наслідки, які спричиняє незадекларована праця в Україні.

Однак вимушені констатувати, що на нинішній час ситуація щодо легалізації зароби-

тної плати корінним чином не змінюється, а тому недооцінка наслідків тіньової заробітної плати є однією з основних причин тих складнощів, у яких знаходиться вітчизняна економіка. Наприклад, станом на 01.10.2012 року близько 14% працюючого населення Вінниччини одержували заробітну плату, яка була меншою від мінімальної, тобто такої, яка згідно зі ст. 3 ЗУ "Про оплату праці" від 24.03.1995 року № 108/95-ВР "є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників" [9]. При цьому чисельність працюючого населення (тобто задекларована праця) на Вінниччині станом на 01.10.2012 року становила близько 359 тис. осіб.

Характер і масштаби тіньової економіки не можуть не турбувати. Так, станом на 01.10.2012 року заборгованість роботодавців Вінницької області перед найманими працівниками становила близько 18 млн грн. Масовими залишаються випадки, коли працівникам підприємств-боржників не зараховується страховий стаж. Адже відомо, що згідно зі ст. 1 ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 року № 1058-IV "страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок" [10].

Цілком очевидно, що внаслідок такої належної та/або злочинної діяльності вищого менеджменту підприємств страждають пересічні громадяни – працівники.

Вважаємо, що тенденції масових виплат тіньової заробітної плати в Україні значною мірою є суб'єктивно зумовленими. Адже не секрет, що за умисне ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, навіть у великих розмірах, державою згідно зі ст. 212-1 ККУ від 05.04.2001 року № 2341-III (зі змінами та доповненнями) [11] передбачено покарання лише у вигляді відносно невеликих штрафів.

Станом на 01.10.2012 року кількість суб'єктів господарювання, у діяльності яких спостерігалися правопорушення трудових прав працівників, легалізації заробітної плати й зайнятості населення, по Вінницькій області становила 6852 підприємства. Разом із тим жодної посадової особи підприємств-порушників не було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Емпіричний аналіз системи заходів державної влади щодо детінізації доходів і відносин у сфері зайнятості населення Вінницької області показав, що відсутність жорсткого покарання у вигляді позбавлення волі та надвисокі порогові значення штрафів за умисне ухилення від сплати "єдиного соціального внеску", що сплачується з заробітних плат, яке було запроваджено в результаті прийняття ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності" від 15.11.2011 року № 4025-VI [12], так і не стало альтернативною політикою. Адже суми тіньових виплат у вигляді заробітної плати не зменшуються, а процеси тінізації йдуть колишніми темпами.

При цьому слід відзначити той факт, що найбільша заборгованість спостерігається у містах обласного значення. Наприклад, станом на 01.10.2012 року, найбільше заборгували своїм працівникам суб'єкти господарювання м. Вінниці – близько 9,9 млн грн, м. Хмільника – майже 2,5 млн грн, м. Ладижина – близько 2,2 млн грн та м. Козятина – понад 800 тис. грн. [13].

Безперечно, значною мірою це пов'язано з чисельністю населення, кількістю підприємств і масштабів виробництва. Разом із тим нині актуалізується питання дослідження інституціональних факторів (традицій, імпліцитних правил, звичаїв та ін.), які впливають на соціально-економічний розвиток регіонів. І саме в містах обласного значення швидше за все "прищеплюються" нововведення щодо можливостей безкарно не сплачувати мінімальні заробітні плати. Очевидно, що сфера поширення інституційних змін практично не досліджується через відсутність належного рівня інформації.

Необхідно зазначити, що нині органи влади не володіють повним комплектом інформації щодо заборгованості по заробітній платі. Саме тому такі дані досить часто різняться в системі органів влади, що перешкоджає прийняттю оптимальних рішень, направлених на боротьбу з підприємствами-неплатниками. Наприклад, у таблиці 1 відображена заборгованість по заробітній платі за даними звітів платників до органів Пенсійного фонду України у Вінницькій області, які дещо відрізняються від статистичних даних. Проте й вони показують, що станом

на 01.11.2012 року суттєвого погашення заборгованості заробітної плати по області не спостерігається – вона становить більше 15 млн грн.

Із 27 районів у семи з них, а саме Піщанському, Погребищенському, Томашпільському, Тростянецькому, Тульчинському, Чернівецькому та Ямпільському заборгованість упродовж року, принаймні за інформацією органів Пенсійного фонду України, не спостерігалася. Разом з тим заборгованість по м. Хмільник і м. Ладижин суттєво зросла з початку 2012 року.

1. Сума заборгованості по заробітній платі по Вінницькій області, тис. грн

№ п.п.	Район	01.01.2012	01.11.2012	Відхилення з початку року
1	Барський	180,7	100,9	-79,8
2	Бершадський	0,6	0,0	-0,6
3	Вінницький	457,8	33,1	-424,7
4	Гайсинський	3,8	0,0	-3,8
5	Іллінецький	0,0	61,7	61,7
6	Калинівський	87,9	35,3	-52,6
7	Крижопільський	124,3	56,7	-67,6
8	Липовецький	1644,6	100,5	-1544,1
9	Літинський	19,9	91,3	71,4
10	Мурованокуриловецький	5,4	94,8	89,4
11	Немирівський	20,5	20,6	0,1
12	Оратівський	3,9	4,1	0,2
13	Піщанський	0,0	0,0	0,0
14	Погребищенський	0,0	0,0	0,0
15	Теплицький	500,5	0,0	-500,5
16	Томашпільський	0,0	0,0	0,0
17	Тростянецький	0,0	0,0	0,0
18	Тульчинський	0,0	0,0	0,0
19	Тиврівський	99,3	53,8	-45,5
20	Чернівецький	0,0	0,0	0,0
21	Чечельницький	0,0	18,3	18,3
22	Шаргородський	0,9	0,0	-0,9
23	Ямпільський	0,0	0,0	0,0
24	м. Ладижин	1063,3	1218,0	154,7
25	м. Вінниця	12741,8	10966,6	-1775,2
26	м. Жмеринка та Жмеринський район	22,3	16,1	-6,2
27	м. Козятин та Козятинський район	487,2	365,8	-121,4
28	м. Хмільник та Хмільницький район	1401,4	2023,3	621,9
29	м. Могилів-Подільський та Могилів-Подільський район	787,9	164,5	-623,4
	Всього	19 654,0	15 425,4	-4 228,6

Джерело: Власні дослідження.

Загалом модель опортуністичної взаємодії тріади "державна влада – працівник –

підприємство" (рис. 1) набула значного поширення.

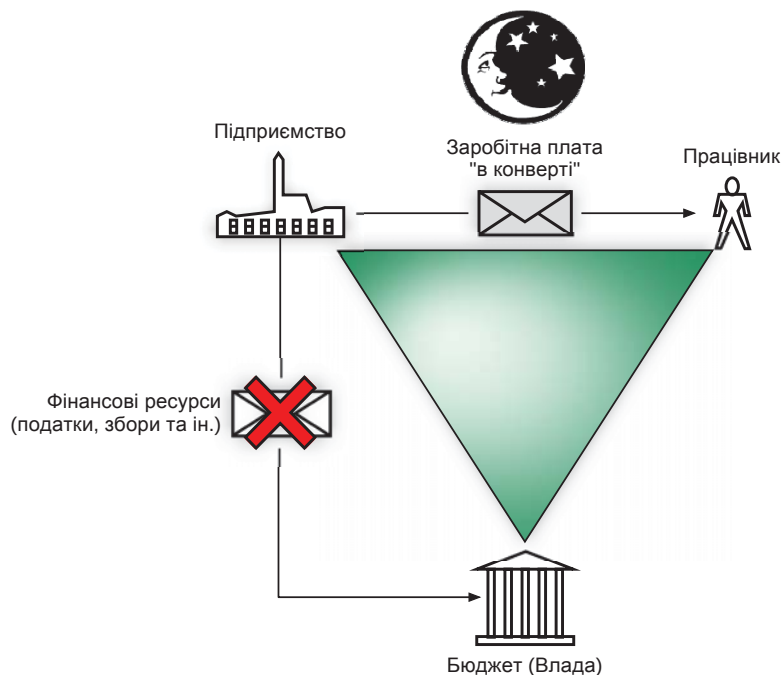

Рис. 1. Принципова схема конфліктності при використанні тіньової заробітної плати

Джерело: Власні дослідження.

Відзначимо, що при оцінці перспектив використання сумнівних схем кожний з учасників тріади враховує всі свої вигоди (плюси) та втрати (мінуси) щодо використання у своїй діяльності незадекларованої праці (рис. 2). Важливо сказати, що для забезпечення ефективної моделі взаємодії інтереси кожного повинні формуватися у тісній взаємодії з інтересами інших.

Визначення "початкового імпульсу", тобто детермінант виникнення проявів тіньової економіки ("зарплата у конвертах", небажання сплачувати податки та ін.), є непростю задачею, оскільки будь-який учасник тріади, у т. ч. й органи влади, здатний проявляти опортуністичну модель поведінки по відношенню до інших. Наприклад, опортунізм влади може проявлятися у такі основні способи: 1) високий рівень оподаткування (наявність та/або відсутність податкових пільг); 2) адміністративні бар'єри (надмірна складність законодавства і зарегульованість ринку), що зумовлюють високий рівень корупції у державному управлінні. Важко не погодитися з Е. де Сото, який, досліджуючи проблеми тіньової економіки, писав про іс-

нування "меркантилістської" економіки, тобто такої, в якій держава вважає "перерозподіл національного багатства важливішим, ніж виробництво цього багатства" [5, с. 54].

Отже, головною задачею при дослідженні цієї тріади у вітчизняній економіці є розробка заходів, направлених на зменшення та/або ліквідацію проявів опортунізму.

Разом із тим очевидно, що нині основний тягар вини так чи інакше лежить "на плечах" підприємств, оскільки саме вони є податковими агентами. Відомо, що згідно з вітчизняним законодавством, а саме ст. 18 Податкового кодексу України від 02.12.2010 року № 2755-VI, на податкового агента "...покладається обов'язок з обчислення, утримання з доходів, що нараховуються (виплачуються, надаються) платнику, та перерахування податків до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів платника податків" [14]. Отже, саме власники та/або директори підприємств повинні "потіснитися" своїми інтересами в системі взаємовідносин із метою забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку.

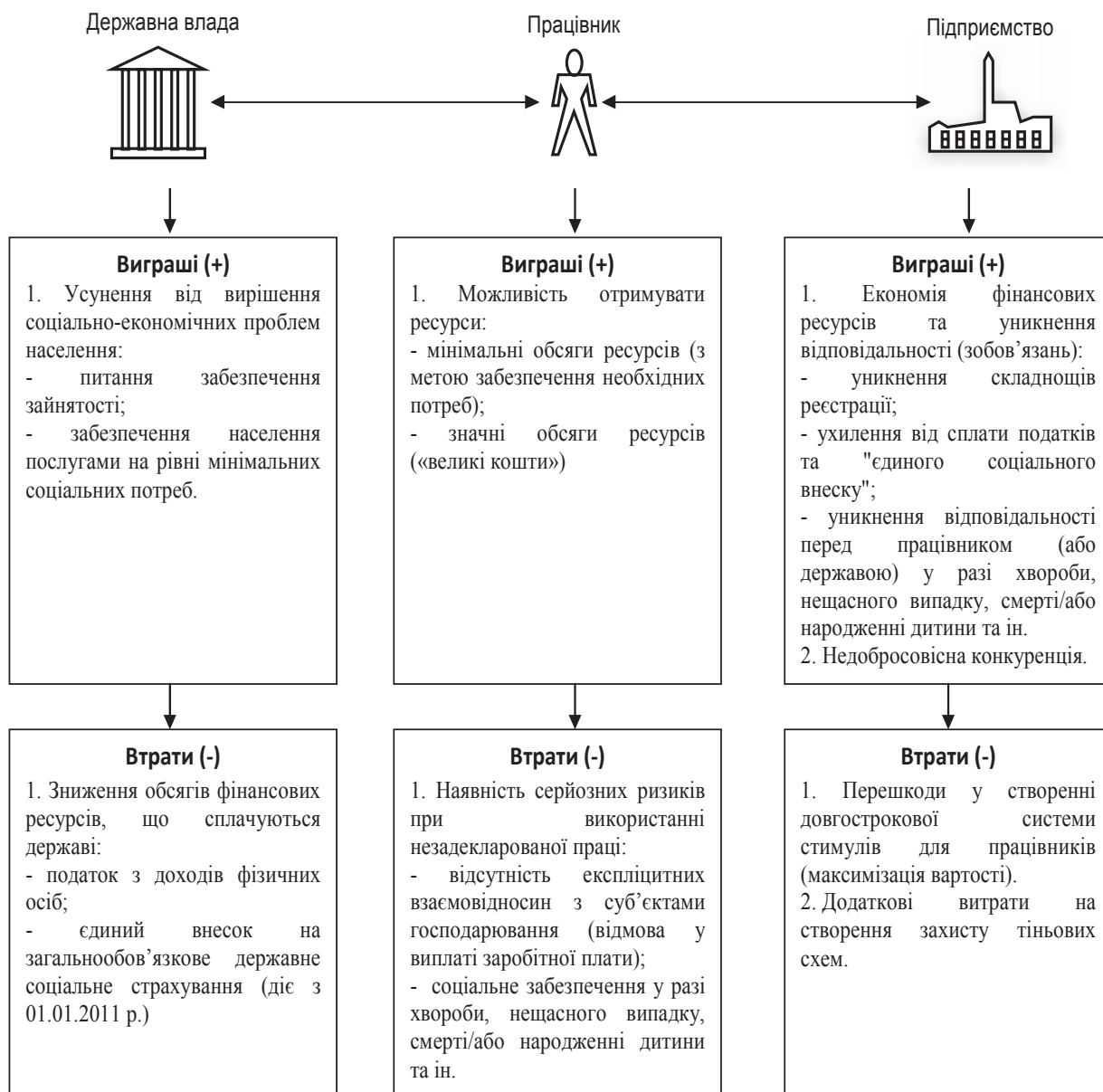

Рис. 2. Аналіз вигравів-втрат основних учасників процесу легалізації заробітної плати

Джерело: Власні дослідження.

Вважаємо, що саме лояльне (гуманне) законодавство України і є тим основним фактором, що сприяє посиленню процесам тінізації. Переконані, що органи влади повинні припинити загравання з бізнесом. Наприклад, у Наказі Генеральної прокуратури України "Про організацію правозахисної діяльності органів прокуратури України" від 12.04.2011 року № 3гн (зі змінами та доповненнями) (нині наказ втратив чинність на підставі Наказу Генеральної прокуратури України № 3гн від 07.11.2012 року) зазначено: "...Перевірки суб'єктів підприємницької діяльності здійснювати лише за мотивованою постановою, про винесення якої

обов'язково інформувати керівника суб'єкта господарювання. Під час перевірок оригінали документів, як правило, вивчати на місці без їх вилучення, за потреби виготовляти копії. Не допускати зупинення діяльності суб'єктів господарювання засобами прокурорського реагування. За наявності достатніх для цього підстав звертатися з відповідними заявами до суду" [15]. Подібні преференції для бізнесу (були надані в результаті внесення змін згідно з Наказом Генеральної прокуратури України № 1гн-2 від 12.07.2012 року), на нашу думку, могли бути зумовлені політичними процесами в Україні.

Нині діючі заходи, які передбачають створення "робочих груп" (комісій) із представників органів влади, проведення семінарів та брифінгів, значною мірою не протидіють несумлінним платникам податків, а лише ставлять окремих суб'єктів господарювання перед дилемою вибору – що вигідніше: платити чи не платити фінансові ресурси державі, а у разі вибору поведінки мінімізації податків – наскільки це супрово-

джуватиметься трансакційними витратами корупційного змісту.

Детальний аналіз роботи комісії з питань погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат при Вінницькій ОДА від 20.04.2012 року доводить (табл. 2), що рішення комісій мають більше декларативний характер, ніж реально діючий інструмент впливу на суб'єктів господарювання.

2. Інформація щодо стану заборгованості із заробітної плати підприємствами-боржниками, що розглядалися на засіданні комісії з питань погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат при Вінницькій ОДА

№	Район	Кількість розглянутих на засіданні підприємств-боржників		Очікуване зменшення заборгованості зі сплати єдиного соціального внеску у 2012 р. (тис. грн)
		Економічно активні підприємства	Підприємства, які перебувають у процедурі банкрутства	
1	2	3	4	5
1	Барський	52	5	97,4
2	Бершадський	87	5	58,1
3	Вінницький	29	20	473,1
4	Гайсинський	222	3	119,3
5	м. Жмеринка та Жмеринський район	26	7	179,9
6	м. Козятин та Козятинський район	28	9	237,4
7	Калинівський	89	12	489,8
8	Крижопільський	76	-	65,0
9	Липовецький	216	7	424,6
10	Літинський	18	6	80,6
11	м. Могилів-Подільський та Могилів-Подільський район	187	9	127,5
12	Немирівський	62	9	184,3
13	Піщанський	4	-	1,2
14	Теплицький	5	8	322,0
15	Тростянецький	99	3	89,1
16	Тиврівський	13	9	170,6
17	м. Хмільник та Хмільницький район	61	6	60,8
18	Шаргородський	51	4	155,3
19	Ямпільський	51	4	265,8
20	м. Вінниця	15	1	1675,9
21	м. Ладижин	72	1	1312,7
	Всього по області	1463	128	6590,4

Джерело: Дані комісії з питань погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат при Вінницькій ОДА від 20.04.2012 р.

Практика показує, що подібні заходи (робота комісій, груп тощо) не приносять бажаних результатів, а лише частково розв'язують проблеми дефіциту державних коштів. Адже заборгованість за єдиним внеском на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у Вінницькій області продовжує зростати. Так, станом на 01.09.2012 року найбільша заборгованість

по сплаті єдиного соціального внеску спостерігалася у ПАТ "Ладижинський завод силікатної цегли" – близько 5,5 млн грн, ДП "45 експериментальний механічний завод" – майже 3,8 млн грн, ПП "Компанія Володимирський масив" – майже 1 млн грн [16].

Зазначимо, що надзвичайно велику шкоду наносять підприємства-боржники саме на сільських територіях. Варто розглянути

один із численних прикладів несплати державних фінансових ресурсів такою складною організаційною системою, як типовий кластер в АПК (рис. 3). Цей кластер займався вирощуванням зернових і технічних культур, виробництвом цукру, оптовою торгівлею цукром, хімічними продуктами й ін.

Це утворення тривалий час не сплачувало до Пенсійного фонду України відповідні внески. Тож нині два учасники кластера (ТОВ "Удич-цукор" та ТОВ "Агрофірма Удич") є банкрутами за рішенням судів і зобов'язання підприємств перед ПФУ нині залишилися непогашеними.

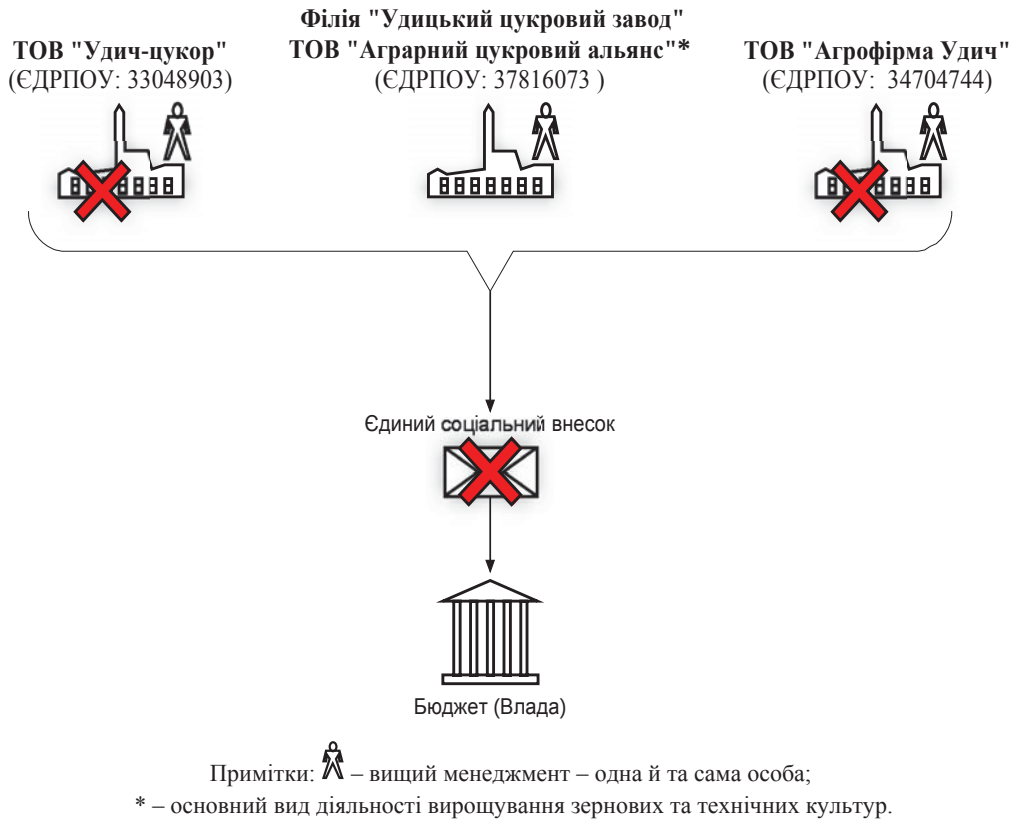

Рис. 3. Аналіз сплати єдиного соціального внеску кластером (на прикладі с. Удич Теплицького району Вінницької області)

Джерело: Власні дослідження.

Слід сказати, що не лише приватні форми підприємств у сільському господарстві не сплачують відповідні внески до держави. Причому процеси несплат активізувалися як серед виробників сільськогосподарської продукції, так і серед переробних підприємств. Наприклад, Державне підприємство "Агрофірма Буцні" (ЄДРПОУ: 32533743), яке знаходиться у с. Буцні Барського району Вінницької області й займається вирощуванням зернових і технічних культур, є одним із найбільших боржників Пенсійного фонду України у Барському районі. Іншим прикладом несплат коштів до Пенсійного фонду України може бути Державне підприємство "Чечельницький спиртовий завод" (ЄДРПОУ: 05459176, смт Чечельник Чечельницького району Вінницької області), ос-

новний вид діяльності якого – виробництво етилового спирту. Так, упродовж 2006-2010 років службові особи цього державного підприємства умисно ухилялися від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, чим завдали шкоди державі на суму більше 800 тис. грн. Таких прикладів можна наводити багато. Отже, виникає питання: то що ж тоді чекати від інших учасників ринку, які створені виключно за рахунок приватних ресурсів? Вважаємо, що саме подібні випадки зумовлюють виникнення "проблем безбілетника" [17] у сучасній економіці. Таким чином, розв'язання проблем боротьби з тіньовими процесами вимагає розробки нешаблонних підходів, які повинні враховувати теорії інституційних змін.

Висновки. Сучасний стан справ в Україні щодо забезпечення прозорості та законності на ринку працевлаштування показує, що державна влада значною мірою втратила систему важелів впливу на агентів ринку. Як наслідок, масовим і динамічним у вітчизняній економіці стає явище використання "тіньової" зайнятості.

Вважаємо, що розв'язати зазначену проблему можливо лише використанням раціонального комплексного підходу щодо створення та забезпечення успішного функціо-

нування дієвої системи боротьби з роботодавцями, що ведуть "тіньову" діяльність. В основі цього підходу має бути покладено: 1) значний економічний збиток у разі виявлення й підтвердження фактів "тінізації"; 2) посилення кримінальної відповідальності за економічні злочини та грубі порушення трудового законодавства. Саме ці заходи, на нашу думку, здатні в обмежені строки розв'язати затяжні, глибинні проблеми державного регулювання в Україні.

Список використаних джерел

1. Авдийский В.И. Теневая экономика и экономическая безопасность государства : учеб. пособие / В. И. Авдийский, В. А. Дадалко. – 2-е изд., доп. – М.: Альфа-М: Инфра-М, 2010. – 496 с.
2. Жеребин В. М. Самостоятельная занятость населения : основные представления и опыт кризисного периода / В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М. : ИНФРА-М: Вузовский учеб., 2010. – 200 с.
3. Латов Ю. В. Теневая экономика: учеб. пособие для вузов / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев; под ред.: В. Я. Кикотя, Г. М. Казиахмедова. – М. : Норма, 2006. – 336 с.
4. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства : учеб. / Ю. Н. Попов, М. Е. Тарасов. – М.: Дело : Экономика, 2005. – 240 с.
5. Сото Эрнандо. Иной путь. Экономический ответ терроризму / Эрнандо де Сото ; пер. с англ.: Б. С. Пинскер. – 2-е изд. – Челябинск: Социум, 2008. – 408 с.
6. Биліна О. Сьогодні не вигідно не платити до Пенсійного фонду / О. Биліна // Вісн. Пенсійного фонду України. – 2012. – № 8. – С. 16-17.
7. Основні напрями подальшого здійснення пенсійної реформи [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Пенсійного фонду України. – Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=201433.
8. Андреева Е. Сила убеждения / Е. Андреева // Деловая столица. – 2012. 24 вересня. – С. 4.
9. Україна. Закони. Про оплату праці: Закон...від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>.
10. Україна. Закони. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон...від 09.07.2003 р. № 1058-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
11. Україна. Закони. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
12. Україна. Закони. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон...від 15.11.2011 р. № 4025-VI [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.
13. На Вінниччині ведеться активна робота по ліквідації заборгованості заробітної плати [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Вінницької обласної Державної адміністрації від 28.09.2012 р. – Режим доступу : http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/web_alldocs/DocYKJSB.
14. Україна. Закони. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.
15. Наказ Генеральної прокуратури України "Про організацію правозахисної діяльності органів прокуратури України" від 12.04.2011 р. № 3гн (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
16. Підприємства-боржники Вінниччини й надалі нараховують заборгованість зі сплати єдиного соціального внеску [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Вінницької обласної Державної адміністрації від 04.10.2012 р. – Режим доступу: http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/web_alldocs/DocYRL7W.
17. Knight J. Institutions and Social Conflict / Knight J. – Cambridge University Press, 1992 – 252 p.

Стаття надійшла до редакції 26.12.2012 р.

* * *